

КОНЦЕПТОСФЕРА ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

Стаття присвячена основним аспектам інтерпретації поняття концепту та гендерної концептосфери у сучасному мовознавстві. Зокрема, проаналізовано концепти-лексеми з імпліцитним та експліцитним семантичним складом, їхня національно-культурна специфіка та аксіологічний потенціал.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концепт, концептосфера, антропоцентризм, категорія оцінки.

Сучасне мовознавство поєднує в собі різні напрями, аспекти та підходи до інтерпретації поняття «концепт», оскільки цей феномен перебуває на перетині низки різних наукових дисциплін. У лінгвістиці немає єдиного тлумачення цього терміна, що походить від лат. *conceptus* і означає «думка, поняття». Ж. В. Краснобаєва-Чорна називає сім аспектів інтерпретації поняття концепту в науковій літературі: *когнітивний* (Дем'янков, Кубрякова, Попова, Стернін та ін.), *лінгвокультурологічний* (Вежбицька, Захарченко, Іванова, Іващенко, Красних, Маслова та ін.), *логіко-філософський* (Кемені, Пірс, Фреге та ін.), *власне філософський* (Дельоз, Гаватарі та ін.), *лінгвістичний* (Гак, Звєгінцев, Резніков, Тараненко та ін.), *психолінгвістичний* (Залевська, Селіванова, Старко, Цапок, Штерн та ін.) та *літературнокультурологічний* (Грузберг, Іванова, Кагановська та ін.) [5, 67]. Людський розум завжди спрямований на осмислення й усвідомлення основних понять універсуму і буття, а відтак, витлумачення поняття «концепт» залишається актуальним для низки сучасних наук [2, 27].

Можна виокремити два основні підходи, сфокусовані на одному чи іншому аспектові аналізу цього явища, – лінгвокогнітивний та лінгвокультурний. Функціонування мови – це різновид когнітивної, тобто пізнавальної діяльності людини. Когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища [12, 289]. На думку В.Д. Ужченка та Д. В. Ужченка, обсяг концепту можна безкінечно уточнювати, віднаходити все нові й нові грані, оскільки він виступає об'єктом дослідження не тільки лінгвістики, а й логіки, психології, культурології, філософії. Концепт ширший за поняття, оскільки об'єднує інформацію про всі ознаки реалії [12, 291].

Як лінгвокультурний (лінгвальноментальний) феномен, що репрезентує особливості мовомислення, виявляє аксіологічні основи поведінкових стереотипів людини – представника певного етносу – тлумачать поняття концепту Ю. С. Степанов, А. Вежбицька, В. І. Кононенко, О. Д. Шмельов, Й. А. Стернін, І. О. Голубовська та ін.

Звичайно, на сьогодні опрацьовані лише поодинокі фрагменти концептуальної картини світу певного народу, про повний опис національних концептосфер говорити ще дуже рано. Так, досліджено низку концептів здебільшого на матеріалі однієї мови, наприклад української: ВОЛЯ, СВОБОДА, НЕВОЛЯ, СЛАВА, МРІЯ, НАДІЯ, ДОЛЯ, НЕДОЛЯ, ВІРА, КОХАННЯ, ЛЮБОВ, СТРАХ, СМІХ, СУМ, ТУГА, ЖУРБА, ГРІХ, СПОКУТА, ЗЛО, ДОБРО, ЗРАДА, ВІРНИСТЬ, РОДИННІСТЬ, ПОБРАТИМСТВО, МИЛОСЕРДЯ, ЖОРСТОКІСТЬ, ГРА (В. І. Кононенко); СУДЬБА, ШЛЯХ, СУМЛІННЯ, СОВІСТЬ, ПРАЦЯ, РОБОТА, ГРІХ, ВЧИНОК (Т. В. Радзівська); ВОЛЯ, ДУМА, ДУМКА, УКРАЇНА (Т. А. Космеда); СЛОВО, МОВА, ДУМКА, ТВОРЧИСТЬ, ПІСНЯ (Н. О. Мех); БОГ, БОГОРОДИЦЯ, ПРОРОК (Т. П. Вільчинська); КОБЗАР (В. Л. Іващенко); БОГ (П. В. Мацьків); ДУША (М. В. Скаб); ЧОЛОВІК (МУЖЧИНА) (Л. О. Ставицька); КРАСА (О. М. Цапок); КОЗАЦТВО (С. П. Запольських); ПРАВДА, НЕПРАВДА (М. В. Мамич); ЖИТТЯ, ДОРОГА (Ж. В. Краснобаєва-Чорна); ЖИТТЯ, СМЕРТЬ (О. О. Близнюк); СТЕП (О. Є. Єфименко); НЕБО, ЗЕМЛЯ (С. О. Шуляк); ЖІНКА (Т. М. Сукаленко) та ін.

Не менш цікавими і глибокими є дослідження, присвячені вербалізації певної концептосфери, виконані на матеріалі кількох мов. Так, І. О. Голубовська вивчала концепти ДУША та СЕРЦЕ в українській, російській, англійській і китайській мовах; О. С. Пальчевська досліджувала лінгвокогнітивний та етнолінгвістичний ракурси концепту ШЛЯХ в українській, англійській і французькій мовах; концепт ВЧИНОК в українській і російській мовах студіювала Т. В. Радзівська; концепти ДІМ і РОДИНА в російській, англійській і французькій мовах – Т. Сорока. Концептосфера має системний характер і специфічна для кожного етнічного колективу [3, 21].

Концепти активно аналізувалися як у творчості одного письменника (Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Филиповича, В. Винниченка, П. Тичини, А. Малишка та ін.), так і групи

письменників певного літературного періоду, напряду чи жанру (у творчості поетів періоду Великої Вітчизняної війни, у поезії українських шістдесятників тощо).

Майже в кожному дослідженні наголошено, що мовна репрезентація концептосфери ґрунтується на національному культурно-історичному досвіді народу, є неповторною і своєрідною. У концепті поєднані, з одного боку, загальнолюдські (універсальні) закони буття, а з іншого, – як ці закони діють, вербалізуються в національній мові, специфічно функціонують в історії конкретного народу. Ідеї сучасної концептології ґрунтуються на діалектній єдності національного і загальнолюдського, оскільки культурно-самобутнє не існує окремо від універсального.

Найвні підходи до наукового аналізу концепту відбивають його складну, часто суперечливу природу. До основних аспектів вивчення поняття концепту, як уже зазначалося, належать когнітивний та лінгвокультурологічний, а в останній період почали говорити про доцільність синкретичного підходу, тобто про ефективність їхнього поєднання.

Досить ґрунтовним і вдалим тлумаченням концепту мовознавці вважають визначення, запропоноване О. С. Кубряковою: «концепт (concept, konzept) – термін, що слугує для пояснення одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку (lingua mentalis), усієї картини світу, відображеної в людській психіці» [7, 90].

Концепт пов'язують із досвідом, знаннями, уявленнями мовців про значущі фрагменти національної картини світу, зі смислами, що ними оперує людина в процесі мислення і пізнання. Зіставляючи сутність концепту з такими феноменами, як поняття і слово, мовознавці стверджують, що «на відміну від понять, концепти не тільки мисляться, вони переживаються», їх співвідносять із внутрішнім світом людини, оскільки концепти – «предмет емоцій, симпатій і антипатій, а інколи й зіткнень» [11, 43].

«Концепт – практично невичерпний комплекс культурно зумовлених уявлень про предмет, явище чи ознаку в певній культурі» [12, 295]. У зв'язку з цим до ключових феноменів належить співвідношення термінів: лексичне значення, поняття, концепт. Ж. В. Краснобаєва-Чорна виявила дві реалії, – нерідко терміни «концепт» і «поняття» виступають як рівнозначні синоніми – явища одного рангу, концепт є калькою з латинської мови – *conceptus* – «поняття» [6, 71]. З іншого погляду – поряд із синонімічним уживанням, існують цілком різні й самостійні терміни: «поняття» – непередикативна одиниця мислення, що відображає істотні (відмінні) ознаки предметів дійсності, виділяє предмети як самостійні об'єкти, що перебувають в особливому відношенні до таких само об'єктів, але не розкриває це відношення. «Концепт» – одиниця мислення, яка виступає цілісним, нерозчленованим відображенням факту дійсності – найменша одиниця мисленнєвого процесу [6, 72].

Зіставляючи поняття концепту зі словом, М. В. Скаб зазначає, що «слово реалізує себе в мовленнєвих контекстах, концепт же формується в «текстах культури», і джерелами відомостей для розуміння концептів служать: прецедентні тексти, зокрема, прислів'я, приказки, афоризми, стійкі сполучення слів, назви відомих творів духовної культури, поширених наукових теорій і т. ін.; художні дефініції, а також концепції, вироблені в тому чи тому творі словесної творчості та ін.» [10, 46].

Змістове навантаження концепту історично змінне, воно також безпосередньо залежить від життєвих позицій, освіченості окремо взятого індивіда, його досвіду, умов життя: «концепт весь час перебуває в динаміці, його грані шліфуються, а глибина вертикального культурно-національного контексту збільшується» [12, 292].

Вчені розрізняють концепти-лексеми з «поверхневим» максимально вираженим семемним складом: *скриню дбати* (СУМ, т. IX, 318) і з «глибинним» імпліцитним семемним складом (кодом національної культури), прихована інформація якого розглядається крізь призму світосприйняття певного народу: *дівка як верба: де посади, там прийметься* (УІП, 230). Кожна культура переповнена власною символічною мовою, що вибудовує в свою чергу неповторність окремо взятого світогляду, для якого характерними є свої ключові слова як підґрунтя яскравої ілюстрації мовної картини світу: лінгвальний концепт – вербально виражена інтегральна категорія, яка відображає психоментальні ресурси свідомості, узагальнює знання й досвід людини, репрезентує мовну картину світу [12, 302].

Академічне видання «Українська мова: Енциклопедія» (2000) не подає тлумачення поняття концепту, проте вже у виданні 2007 року вміщено статтю про концепт Ф. С. Бацевича, де

зазначено: «Концепт (від лат. *conceptus* – думка, поняття) – ментальна сутність, оперативна змістова одиниця інформаційної структури свідомості, картини світу в цілому. Формується у свідомості людини з безпосередньо чуттєвого досвіду, операцій з об'єктами, а також мисленнєво-мовленнєвої діяльності, має втілення в мові й віддзеркалює національно-культурні уявлення про світ людини, груп людей, етносу в цілому» [1, 285]. Тут ґрунтовно розкрито два основні аспекти вивчення концептів у сучасній лінгвістиці, два ключові підходи до їх розуміння: 1) когнітивний (когнітивна лінгвістика), де концепт визначається як мисленнєве утворення, що поєднує найістотніші ознаки об'єкта, належні до основних у концептуальній картині світу; 2) лінгвокультурний – одиниця колективної свідомості, культурно маркований зміст (мовні, етнокультурні складники, уявлення, оцінки, по-різному структуровані в системі мов), емоційно-експресивні, естетичні складники, що формують мовну картину світу.

Концепти втілюються в окремі елементи мови, зокрема слова, словосполучення, фразеологізми. Розрізняють найважливіші з них: 1) універсальні, загальнолюдські (Час, Простір, Життя, Смерть, Істина та ін.); 2) ідіоетнічні (Доля, Воля, Україна, Шевченко та ін.) [1, 285].

Концепти можуть мати власне мисленнєву (невербальну) форму репрезентації, тобто структурування відбувається за польовим принципом. За такої умови його ядро формують загальнолюдські національно-культурні, соціально-групові, індивідуально-особистісні різновиди асоціацій. Дослідники виділяють такі типи концептів: 1) за змістом (конкретно-чуттєві образи, уявлення, схеми, прототипи, пропозиції, фрейми, сценарії або скрипти, гештальти або цілісні образи): *найдорожча пісня, з якою мати колисала* (ЗУЕ, 356); 2) за роллю у структурі свідомості (культурні, ментальні, міфологічні, ідеологічні, філософські): *Платон мені друг, але істина (правда) дорожча. Платон мій друг, а істина – це більший друг* (Ол., Сид., 152); *Адам зів'язав кистичку, а у нас оскома на зубах* (Ном., 43); 3) за суб'єктом концептуалізації (універсальні, групові, етнічні, індивідуальні): *до людей – по розум, до матері – по серце* (УКВ, 169). [1, 285].

У структурі концепту поєднано універсальне і національне, самобутнє, своєрідне, зумовлене специфікою національного осмислення навколишньої дійсності. Дослідники виділяють такі особливості національно-культурної інформації концепту:

- 1) культурологічна маркованість;
- 2) імпліцитність інформації, фіксованої лише у свідомості носіїв мови;
- 3) гетерогенність як здатність проявлятися на різних ярусах мовної системи;
- 4) стійкість культурологічного компонента, високий ступінь узуалізації;
- 5) динамічність;
- 6) індексальність характеру, що повертає до системи цінностей [120, 68].

Кваліфікація концептів із мовного погляду буде неповною, якщо не розкрити природу концепту як «основного осередку культури в ментальному світі людини» [11, 43], а у зв'язку з цим і його антропоцентричного підґрунтя.

Антропоцентризм – вагомий складник лінгвістичних концепцій, який домінує в семіотичних системах, зокрема таких, як міфологія, філософія, релігія, мова і мовлення. Він є своєрідним фундаментом для багатьох форм духовної культури. Його справедливо кваліфікують як ключовий методологічний принцип досліджень, згідно з яким людина постає як центр, найвища сутність світобудови [12, 290]. Дослідники все частіше прагнуть осмислити місце й статус людини не лише в соціумі, а й у його мові та мовленні. Антропоцентричний напрям став визначальним для лінгвістів кінця ХХ-ХХІ століть. «Людина в мові» (за Е. Бенвеністом) вербалізується на лексичному та фразеологічному рівнях, що сприяє виникненню антропоцентричної фразеології, основним завданням якої, на думку К.І.Мізіна, є: «дослідження співвідношень лінгвальних і екстралінгвальних смислів ФО, оскільки у фразеологічному значенні кодується лише частина мисленнєвої інформації, натомість інша її частина віддзеркалюється психікою людини, образами екстралінгвального характеру» [9, 67].

Людина є вихідною точкою для будь-якого антропологічного дослідження. Наприклад, вивчаючи мовну картину світу, лінгвісти передусім звертаються до індивіда, «який пізнає незалежний від нього світ і створює засоби фіксації та передачі знань про нього іншим людям і для власного пізнання. Відповідно для побудови мовної картини світу ключовою є постать людини» [8, 38]. В. В. Жайворонок справедливо зазначає, що антропоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць «збуджує зацікавленість до ролі мови як суспільного явища в системі духовних цінностей етносу, до взаємовідношення народу – творця мови та власне мови як значною мірою творця її носія» [4, 23]. Учений помічає також унікальність такого підходу,

оскільки «в словах і, ширше, в мовній системі бачимо наслідки великої праці людського духу, тим самим національну мову сприймаємо як колективний витвір духовної енергії народу» [4, 24].

Важливою в цьому плані є категорія оцінки, «унікальність» якої полягає в її здатності не лише відображати аксіологічну сутність об'єкта для суб'єкта, а й формувати світогляд та впливати на поведінкові стереотипи людей (аксіологічний аспект) [9, 67]. На думку К. І. Мізіна, ФО «пронизані» оцінкою, оскільки вони створюються передусім не для того, щоб описувати світ, а для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати та передавати суб'єктивне ставлення до фрагментів національної картини світу [9, 68]. Дослідник справедливо відзначає, що проблема цінностей вічна, оскільки між внутрішнім світом (особистістю) та зовнішнім світом (суспільством) відбувається постійна взаємодія, яка може зазнавати певних змін із плином часу. Вчений визначає такі структурні елементи оцінки: суб'єкт оцінки (експліцитний / імпліцитний; людина / соціум, які здійснюють оцінювання), об'єкт (оцінюваний фрагмент дійсності: особа, предмет, ситуація, дія, факт) та основу оцінки (компонент висловлення, який маніфестує сутність оцінки, основу оцінної конструкції). Цінність майже завжди усвідомлюється суб'єктом, оскільки вона об'єктивна. Оцінка передбачає елементи суб'єктивності, сутність якої зазвичай визначають: 1) порівняльні конструкції з оцінним конституентом: *гарний як вогонь* (КСЗК, 78); *хороша як вітка* (ССНП, 27); 2) порівняльні конструкції з образами-еталонами: *високий (стрункий, міцний, жиливий) як дуб* (ССНП, 50); *гарна як калина (калинова квітка, калина в цвіту, найкрасніша калина)* (ССНП, 63); 3) порівняння у поєднанні з образами-еталонами: *добрий як мати рідна; ласкава як мати-земля* (КСЗК, 42).

Антропоцентричність стійких словесних комплексів із компонентами ЧОЛОВІК – ЖІНКА яскраво ілюструють фраземи, які містять у своєму складі власні імена:

– власне українські антропонімічні словосполучення, які передають стереотипні національні оцінки чоловіків: *у нашого Омелька невеличка сімейка: тільки Сидірко та Нестірко, та дітей шестірко, та батько, та мати, та нас три брати* (УКВ, 168); *без Гриця і вода не освятиться* (УПП, 75); *ти йому про Тараса – він тобі півтораєста!* (УПП, 222); *прилип, як до Гандзі Пилип* (УПП, 74) або жінок: *нате і мій глек на капусту, щоб і я Ганка була* (УПП, 166); *кожна Ганна по-своєму гарна* (Ол., Сид., 62) та ін.;

– ФО біблійного походження, які репрезентують концепти ЧОЛОВІК – ЖІНКА: *від Адама*. Дуже здалека з самого початку, немовби іманентна вказівка на першість чоловічої статі (ФСУМ, 19); порівняймо з фразеологізмом: *Адамові реберце*, жарт. жінка (ФСУМ, 596). Словники фіксують ГМФН, що можуть стосуватися обох статей, наприклад: *Адамові діти*. (люди, (ФСУМ, 208), одночасно містити і ЧОЛОВІЧИЙ, і ЖІНОЧИЙ компоненти: *як Адам і Єва в раю* (ФСУМ, 19);

– ФО міфологічного походження, антропоцентрична вісь яких помітно переважає в бік ЧОЛОВІЧОЇ концептосфери: *муки Тантала* (ФСУМ, 410); *Прокрустове ложе* (ФСУМ, 353), порівняймо з жіночими: *Ариаднина (провідна) нитка* (ФСУМ, 434).

Людина стає точкою відліку під час дослідження мовних концептів, центром конструювання власного специфічного світогляду, який, утворюючись через процес пізнання, зумовлює побудову мовної картини світу. Кожна особистість по-своєму інтерпретує навколишній світ, фіксує його особливості, залежно від епохи, національності, рівня освіти, професії, статі, віку та ін. Пізнання відбиває двобічність тенденцій: осмислюючи світ, людина постає унікальною субстанцією, здатною не лише переробляти інформацію, а й пояснювати її через власні внутрішні інтенції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Концепт // Українська мова: Енциклопедія / Ф. С. Бацевич. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
2. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII-XVIIIст. / Монографія / Т.П. Вільчинська. – Тернопіль: Джура, 2008. – 424 с.
3. Дубчак О. П. Концептуальна опозиція «свій» – «чужий» в українській мовній картині світу / 10.02.01 / Київ. держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова / О. П. Дубчак. – К., 2009. – 292 с.
4. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5-6. – с. 23-35.
5. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. / Т. А. Космеда; Харківський державний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди – Х., 2001. – 32 с.
6. Краснобаєва-Чорна Жанна. Термінополе концепт / Жанна Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2006. – № 3. – С. 67-79.

7. Краткий словарь когнитивных терминов / [Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина]; [под общей ред. Е. С. Кубряковой]. – М.: МГУ, 1996. – 245 с.
8. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – № 5-6. – С. 36-41.
9. Мізін К. І. Психолінгвістичний експеримент чи соціолінгвістичний моніторинг? Епістемологічні пошуки аксіологічної фразеології (на матеріалі компаративної фразеології) / К. І. Мізін // Мовознавство. – 2006. – № 1. – С. 67-79.
10. Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / Монографія / Марія Скаб. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
11. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М.: Академический проект, 2004. – 992 с.
12. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: [Навч. посіб] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ГМФН** – гендерно марковані фразеологічні номінації
- ЗУЕ** – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
- КСЗК** – Добролюба Г. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. / Галина Добролюба. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.
- Ном.** – Українські приказки, прислів'я і таке інше. [Уклав М. Номис. Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
- Ол., Сид.** – Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. [2-е вид., доп. та перероб]. / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – К.: Рад. школа, 1978. – 446 с.
- ССНП** – Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Харків: Основа, 1993. – 176 с.
- СУМ** – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
- УКВ** – Курганова Н. В. Усі крилаті вислови, прислів'я, приказки, загадки. / Н. В. Курганова. – Харків, 2007. – 320 с.
- УПП** – Українські прислів'я та приказки [Упорядник Т. М. Панасенко]. – Харків: Фоліо, 2006. – 351 с.
- ФСУМ** – Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. [Укл. В. М. Білоноженко та ін]. – К.: Наукова думка, 1999.
- ФО** – фразеологічні одиниці

Статья посвящена основным аспектам интерпретации понятия концепт и гендерной концептосферы в современном языкознании. В частности, проанализированы концепты-лексемы с имплицитным и эксплицитным семемным составом, их национально-культурная специфика и аксиологический потенциал.

Ключевые слова: фразеологическая единица, концепт, концептосфера, антропоцентризм, категория оценки.

The paper is devoted to the main aspects of interpretation of the concept notion and gender conceptsphere in modern linguistics. Namely, the concepts-lexems with implicit and explicit semem structure, their national and cultural specificity and axiological potential were analysed.

Key words: phraseological unit, concept, conceptsphere, anthropocentrism, category of estimation.